

УДК 159.923.2

ПРОБЛЕМА ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ «ІДЕНТИЧНОСТІ» ОСОБИСТОСТІ В ЗАРУБІЖНІЙ ПСИХОЛОГІЇ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Степаненко М.І., аспірант

Національна академія Служби безпеки України

У статті проведено огляд проблеми «ідентичності» в зарубіжній психології. Проаналізовано наукові підходи дослідження поняття «ідентичності» особистості. Окреслено особливості визначення ідентичності особистості в межах цих підходів. Виявлено основні аспекти в інтерпретації феномену «ідентичності» особистості.

Ключові слова: ідентичність, ідентифікація, статуси ідентичності, особистісна та соціальна ідентичність

В статтю проведено огляд проблеми «ідентичності» в зарубіжній психології. Проаналізовані наукові підходи дослідження проблеми «ідентичності» особистості. Очерчено особливості визначення ідентичності особистості в межах цих підходів. Виявлені основні аспекти в інтерпретації феномену «ідентичності» особистості.

Ключевые слова: идентичность, идентификация, статусы идентичности, личностная и социальная идентичность.

Stepanenko M.I. THE PROBLEM OF STUDYING THE PHENOMENON OF "IDENTITY" OF THE INDIVIDUAL IN FOREIGN PSYCHOLOGY: HISTORICAL ASPECT

The article provides an overview of the problem of "identity" in foreign psychology. The scientific approaches to investigating the concept of "identity" of the individual were analyzed. The peculiarities of determining the identity of the individual within these approaches were described. The Basic aspects of the interpretation of the phenomenon of "identity" of the individual were identified.

Key words: identity, identification, statuses of identity, personal and social identity.

Постановка проблеми. Для кожної людини питання «Хто Я?» виступає одним з найважливіших аспектів, що визначає напрямок її розвитку та майбутнє. Для повноцінного функціонування, особистість потребує усвідомлення своїх індивідуальних особливостей, ототожнення себе з певною соціальною групою та вироблення певної системи цінностей. Завдяки цій системі соціальних цінностей формується власна система ставлення особистості до світу і до самої себе. Отже, для гармонійного розвитку людині необхідно усвідомлювати свою ідентичність.

На сьогоднішній день звернення до питання феномену ідентичності залишається досить актуальним, оскільки пов'язане з посиленням інтересу до проблеми вибору, самовираження, набуття та збереження свого «Я» у світі, що зазнає постійних динамічних змін.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженнями становлення феномену ідентичності особистості займалися З. Фрейд, Е. Еріксон, А. Ватерман, Дж. Мід, Ч. Кулі, О. Єрмолаєва, Д. Завалішина, М. Заковоротна, В. Хотинець та інші.

Крім того, проблема ідентичності протягом довгого часу вивчалась переважно зарубіжними психологами. Так, у зарубіжній

психології феномен ідентичності розглядався переважно в межах психодинамічного (Е. Еріксон, Дж. Марсія, А. Ватерман), інтеракціоністського (Дж.-Г. Мід, І. Гофман, Л. Крапман, Г. Горфинкель, Р. Дженкінс) та когнітивно-орієнтованого підходів (Г. Теджел, Дж. Тернер, М. Яромовиц, Г. Брейкуел, Т. Девос).

Серед вітчизняних науковців та вчених з країн пострадянського простору дослідженням ідентичності займалися Н. Антонова, Т. Буякас, П. Гнатенко, Л. Клочек, В. Малахов, В. Павленко, Л. Попова, Н. Чуреева, Л. Шнейдер.

У науковій літературі виділяються й аналізуються окремі види ідентичності: особистісна ідентичність (Н. Антонова); соціальна ідентичність (Г. Теджел, Дж. Тернер, О. Галкіна, Л. Науменко, Дж. Фіней, В. Хотинець); етнічна (Л. Климанська, Л. Науменко, В. Хотинець); статеві (Л. Шнейдер, І. Романов, Т. Говорун); групові (Е. Еріксон, Р.-К. Мертон та інші); професійна (Т. Буякас, М. Варбан, С. Грищенко, Н. Кривоконь, М. Молоканов, Г. Суходубова, Л. Шумакова, Л. Шнейдер).

Метою статті є теоретичне вивчення проблеми «ідентичності» особистості в межах існуючих підходів у зарубіжній психології та виявлення основних аспектів в

інтерпретації феномену «ідентичності» особистості.

Виклад основного матеріалу. Вперше сутність поняття ідентичність була розкрито у філософії XVII ст. як усвідомлення індивідом власної особистісної тотожності, що відображається в будь-якій минулій дії чи думці [1].

Слово «ідентичність» (*identitas*) походить від латинського «*idem*», що означає «той самий», а «*identity*» перекладається як «впізнання» та «ототожнення».

Оксфордський тлумачний словник психології при дослідженні особистості визнає ідентичність як суттєве, постійне «Я людини», внутрішнє, суб'єктивне поняття про себе як про індивідуума [2].

Ідентичність у психології розглядається як результат процесів соціалізації, ідентифікації, особистісної інтеграції тощо, під час яких відбувається прийняття й усвідомлення себе носієм якого-небудь елементу (ознаки, особистісної риси) об'єкта з високим статусом. Описується ідентичність у термінах ідентифікації, ототожнення себе з певною соціальною групою як особистісна характеристика, яка викликає переживання цілісності та перспективу саморозкриття [3].

Наприкінці XIX ст. американський філософ та вчений У. Джеймс говорив про ідентичність, використовуючи зазвичай термін «характер». Він розумів ідентичність як послідовність та несуперечливість особистості, яка має бути розвинена в процесі виховання. Довів, що кожний індивід думає про себе в двох площинах – особистісній та соціальній, тому для кожної людини характерним є особистісна самототожність та різноманітність соціальних «Я» індивіда [4].

К. Ясперс у своїй праці «Загальна психопатологія» описує ідентичність як одну з чотирьох формальних ознак свідомості «Я» [5]:

1. Почуття діяльності, тобто усвідомлення себе в якості активної істоти.

2. Усвідомлення власної єдності: «в кожний момент я усвідомлюю, що я – один».

3. Усвідомлення власної ідентичності, тобто усвідомлення того, що людина залишається такою, якою вона була завжди.

4. Усвідомлення відмінності Я від навколишнього світу.

Термін «ідентичність» як психологічну категорію вчені визначають у працях З. Фрейда. Власне поняття «*identity*» вперше було зафіксовано в особистому листі З. Фрейда в 1926 році, проте воно тлумачилося не як ідентичність, а як ідентифікація [6, с. 113].

До того ж у З. Фрейда проблематика ідентичності була сконцентровано навколо питання ідентифікації. У праці «Тлумачення сновидінь», яка побачила світ на межі XIX –

XX ст., вчений вперше використав термін «ідентифікація», яку він розумів як неусвідомлене ототожнення себе з іншим суб'єктом та вважав її механізмом засвоєння дитиною зразків поведінки значимих інших, формування «Супер-его» [7]. На момент публікації його книги «Групова психологія та аналіз Его» (1914) З. Фрейд трактував поняття «ідентифікація» вже більш широко, визначаючи її вже не тільки як безсвідомий зв'язок дитини з батьками, що мав переважно емоційний характер, але й «як важливий механізм взаємодії між особистістю та соціальною групою» [8, с. 172].

Традиційно ж у психології появу терміну «ідентичність» пов'язують з ім'ям Е. Еріксона. Проте слід зазначити, що у своїх працях вчений не вдавався до емпіричних досліджень проблеми ідентичності, обмежуючись лише теоретичним аналізом цього феномену. Він визначав «ідентичність» як внутрішню безперервність, тотожність особистості [9] та виокремив певні її аспекти, а саме:

1. Індивідуальність – усвідомлене відчуття власної унікальності власного окремого існування.

2. Тотожність і цілісність – відчуття внутрішньої тотожності, безперервності між тим, якою людина була в минулому і якою обіцяє бути в майбутньому; відчуття того, що життя має узгодженість та сенс.

3. Єдність та синтез – відчуття внутрішньої гармонії та єдності, синтез образів себе та дитячих ідентифікацій в осмислене ціле, яке породжує відчуття гармонії.

4. Соціальна солідарність – відчуття внутрішньої солідарності з ідеалами суспільства і підгрупи в ньому, відчуття того, що власна ідентичність має сенс для значимої референтної групи і відповідає їхнім очікуванням та сприйняттю» [10, с. 218–219].

Зміст ідентичності Е. Еріксон визначає як конфігурацію, що виникає шляхом успішного его-синтезу та ресинтезу протягом дитинства, й яка поступово поєднує конституційні задатки, базові потреби, здібності, значимі ідентифікації, ефективні механізми захисту, успішні сублімації та постійні ролі [1].

Таким чином, ідентичність розглядається як певна структура, яка складається з певних елементів та переживається суб'єктивно як відчуття тотожності та безперервності власної особистості при сприйнятті інших людей, що визнають ці тотожність та безперервність. Відчуття ідентичності супроводжується відчуттям цілеспрямованості та усвідомленості власного життя та впевненості у зовнішньому схваленні.

Розвиваючи ідеї Е. Еріксона, Дж. Марсія визначив ідентичність як структуру Его –

внутрішню самостворюючу, динамічну організацію потреб, здібностей, переконань та індивідуальної історії.

Для операціоналізації поняття ідентичності Дж. Марсія почав розглядати її як гіпотетичну психологічну структуру, що проявляє себе феноменологічно через патерни «вирішення індивідом проблем» [1; 11]. Тобто рішення кожної навіть несуттєвої життєвої проблеми робить певний вклад у досягненні ідентичності. По мірі прийняття все більшого розмаїття рішень відносно себе та свого життя розвивається структура ідентичності, підвищується усвідомлення своїх сильних та слабких сторін, цілеспрямованості та усвідомленості свого життя.

Дж. Марсія зупинив свою увагу на розгляді двох сфер життя, які є найбільш важливими для формування ідентичності – професії та ідеології. У подальшому для побудови статусної моделі ідентичності особистості Дж. Марсія використав два критерії [1; 11]:

- наявність або відсутність елементів ідентичності – особистісно значущих цілей, цінностей та переконань;

- наявність або відсутність кризи – стан пошуку ідентичності, тобто дослідження альтернатив, що передуватимуть виробленню зобов'язань.

На основі цієї моделі Дж. Марсія виділив чотири стани (статуси) ідентичності – дифузну, передчасну, мораторій та досягнута ідентичність – чотири способи розв'язання проблеми. Це дозволило конкретизувати суто теоретичну концепцію ідентичності Е. Еріксона.

Дифузну ідентичність – це відсутність певної ідентичності. Такий статус ідентичності характерний для людей, які не мають міцних цілей, цінностей та переконань, які не намагаються активно формувати їх. Вони або ніколи не перебували в стані кризи ідентичності, або були нездатними вирішувати ті проблеми, що виникали [1; 12].

Передчасна ідентичність – статус, при якому власний внутрішній пошук людиною не був зроблений, а рішення було прийнято під впливом зовнішніх обставин. Індивіди з таким статусом мають заздалегідь задані цілі, правила поведінки та ідеали, визначений на все життя план на майбутнє, який майже не підлягає корекції та який визначений батьками або іншими авторитетними особами [12].

Мораторій – це один із статусів ідентичності, для якого характерним є здійснення активного пошуку рішення проблеми, але при цьому, саме рішення ще не прийнято. На цій стадії індивід знаходить-

ся в процесі конструювання ідентичності, тобто відбувається перехід від відсутності відчуття ідентичності або від передчасної ідентичності до досягнутої ідентичності [1; 12].

Досягнута ідентичність (в термінології Дж. Марсії – «сконструйована») характеризується самостійним активним пошуком рішення проблеми і прийняттям такого рішення. Особи, яким властивий статус ідентичності, мають власні плани на майбутнє, які відмінні від батьківських планів. При необхідності ці плани можуть бути переглянуті, оскільки, на думку людей з досягнутою ідентичністю, майбутнє існує для самореалізації, а не для досягнення ідеалів, що задані заздалегідь кимось іншим [1; 12].

Дж. Марсія підкреслював, що ідентичність людини розвивається двома шляхами протягом всього життя: за допомогою поступового усвідомлення відомостей про себе і за допомогою самостійно прийнятих особисто значущих рішень. Перший шлях веде до формування «передчасної» ідентичності, а другий – до розвитку досягнутої ідентичності [13].

У своїх працях А. Ватерман робив акцент на ціннісно-вольовому аспекті розвитку ідентичності. Він висунув ідею про те, що ідентичність пов'язана з наявністю в людини чіткого самовизначення, яке включає вибір цілей, цінностей та переконань, яких людина дотримується в житті. Цілі, цінності та переконання А. Ватерман називав елементами ідентичності. Вони можуть змінюватися і формуються в результаті певного вибору серед різних альтернативних варіантів у період кризи ідентичності. На думку вченого, ці елементи є основою для визначення життєвої спрямованості, сенсу життя [1; 13].

Кожен елемент ідентичності належить до певної сфери людського життя. А. Ватерман виділив чотири сфери людського життя, які є найбільш важливими для формування ідентичності [1]:

1. Вибір професії та професійного шляху.

2. Прийняття та переоцінка релігійних та моральних переконань.

3. Напрацювання політичних поглядів.

4. Прийняття набору соціальних ролей, включаючи статеві ролі та очікування стосовно шлюбу та батьківства.

Отже, в межах психоаналітичного підходу ідентичність розглядається як певна структура, що складається з певних елементів та переживається суб'єктивно як відчуття тотожності та безперервності власної особистості при сприйнятті інших людей. Відчуття ідентичності супроводжується відчуттям цілеспрямованості та усвідомленості

власного життя та впевненості в зовнішньому схваленні. Головними ж компонентами ідентичності виступають цілі, цінності та переконання.

Дослідження феномену ідентичності в межах символічного інтеракціонізму пов'язано з ім'ям Дж. Міда. Говорячи про ідентичність, він розумів здатність людини сприймати свою поведінку та життя як зв'язане, єдине ціле.

Дж. Мід вважав, що при народженні людина не володіє ідентичністю, оскільки вона виникає в результаті власного соціального досвіду та взаємодії з іншими людьми. Отже, спираючись на співвіднесення соціальної детермінації ідентичності та свободи особистості, Дж. Мід виділив два види ідентичності [1; 13]:

– неусвідомлювана ідентичність – це прийнятий індивідом комплекс очікувань, який людина отримує від соціальної групи, до якої належить. Крім того, неусвідомлювана ідентичність ґрунтується на неусвідомлено прийнятих нормах та звичках;

– усвідомлювана ідентичність виникає тоді, коли людина починає думати про себе та свою поведінку. Так, усвідомлювана ідентичність формується за допомогою категорій, які вироблені в мові, набутої в соціальній взаємодії. Це означає, що людина, яка усвідомила свою ідентичність, не автономна від суспільства. Отже, «наявність в особистості усвідомлюваної ідентичності вказує на момент відносної свободи особистості, оскільки людина перестає слідувати ритуалізованому розгортанню подій і починає розмірковувати над цілями та тактикою своєї поведінки».

Отже, у процесі переходу від неусвідомлюваної ідентичності до усвідомлюваної важливе значення відіграють когнітивні процеси, оскільки перехід можливий лише при наявності рефлексії.

Для І. Гофмана проблема ідентичності – це проблема можливості її існування взагалі. Він розглядав ідентичність як процес віднесення індивіда до тієї чи іншої категорії і визначення його структурних та особистісних якостей в умовах різноманіття соціальних ролей [14; 15; 16].

І. Гофман виділив три види ідентичності:

1) соціальну ідентичність, що означає типізацію особистості іншими людьми на основі атрибутів соціальної групи, до якої належить індивід;

2) особистісну ідентичність, яка ґрунтується на індивідуальних ознаках людини, тобто на всій сукупності унікальних ознак цієї людини (наприклад, відбитки пальців) та на унікальній комбінації фактів, дат історії життя людини;

3) Я-ідентичність, яка визначається як суб'єктивне відчуття індивідом своєї життєвої ситуації, своєї безперервності та своєрідності [1; 6].

Таким чином, І. Гофман звернув увагу дослідників на той факт, що при набутті ідентичності людина змушена вирішувати складне питання щодо того, як можна балансувати між двома ілюзіями – звичайністю та унікальністю власної особистості.

У теорії «боротьба ідентичностей» Р. Фогельсон виділив чотири види ідентичності [1; 13; 17]:

– реальну ідентичність – це усвідомлення індивідом самого себе;

– ідеальну ідентичність – позитивну ідентичність, до якої особистість прагне, тобто прагне до того, яким би йому хотілося б бути;

– негативну ідентичність (таку, що «викликає страх») – ідентичність, якої особистість намагається уникнути, тобто те, яким вона не хоче бути;

– пред'явлену ідентичність – сукупність образів, які демонструє особа соціальному оточенню з метою впливу на оцінку своєї ідентичності.

Конфлікт, який Р. Фогельсон назвав «боротьбою ідентичностей», полягає в тому, що кожна людина прагне наблизити реальну ідентичність до ідеальної та зробити максимальною дистанцію між реальною та негативною ідентичністю [13].

Отже, у межах інтеракціоністського підходу ідентичність розглядається як цілісність особистісних та соціальних характеристик, що формуються в результаті взаємодії індивіда з іншими людьми та в процесі засвоєння соціальних ролей. Структура ідентичності внутрішньо суперечлива, оскільки вона відображає, з однієї сторони, прагнення людини бути унікальною, а з іншої – бажання людини бути прийнятою в певне соціальне коло.

Порівнюючи психоаналітичний та інтеракціоністський підходи, варто зазначити, що в межах цих напрямків дослідження проблеми «ідентичності» особистості склалися власні традиції в тлумаченні цього феномену. Проте розглядання ідентичності через інтеракціоністський підхід збагатив її аналізом впливу соціального оточення на уявлення людини про себе. Головна увага приділялась вивченню того, як інші індивіди сприймають людину («Я – якою мене бачать інші»), як людина сприймає саму себе («Я – якою я сама себе бачу») та як співвідносяться ці два процеси («Я – як усвідомлюваний суб'єкт та об'єкт»).

Виділення двох аспектів ідентичності в межах символічного інтеракціонізму –

орієнтація на соціальне оточення та на унікальність особистості – отримали розвиток у дослідженнях когнітивно-орієнтованого напрямку.

В теорії соціальної ідентичності Х. Теджфела та Дж. Тернера ідентичність (або «Я – концепція») розглядається як когнітивна система, що виконую роль регуляції поведінки у відповідних умовах. Ідентичність включає дві підсистеми [1; 18]:

1) особистісну ідентичність, що належить до самовизначення в термінах фізичних, інтелектуальних та моральних рис;

2) соціальну ідентичність, що формується з окремих ідентифікацій та визначає приналежність людини до певних соціальних категорій, таких як раса, національність, стать тощо.

На думку Х. Теджфела [1], особистісна та соціальна ідентичності являють собою два полюси одного біполярного континуума. При цьому на одному полюсі знаходиться поведінка, яка визначається особистісною ідентичністю, а на іншому – поведінка, що повністю підпорядкована соціальній ідентичності. Найбільш типовою є та поведінка, яка перебуває між цими полюсами.

Дж. Тернер розвинув ідею біполярного континууму. Він увів поняття самокатегоризації, яку розумів як когнітивне групування себе з певним класом ідентичних об'єктів та виділив три рівня самокатегоризації [1; 19]:

1) самокатегоризація себе як людської істоти, тобто людська ідентичність;

2) групова самокатегоризація, тобто соціальна ідентичність;

3) особистісна самокатегоризація, тобто особистісна ідентичність.

Крім того, Дж. Тернер стверджував, що між вираженістю одного рівня самокатегоризації та іншими її рівнями існує функціональний антагонізм, суть якого полягає в тому, що [1; 19]:

– з позиції особистісної ідентичності людина не бачить подібності між групами;

– з позиції групової ідентичності – не розрізняє характеристик окремих членів групи.

Отже, на думку Дж. Тернера між сприйняттям соціальної та особистісної ідентичності існує зворотній зв'язок. Сприйняття себе як члена групи знижує сприйняття себе як унікального індивіда, тобто відбувається деперсоналізація сприйняття. Водночас, деперсоналізація призводить до того, що люди починають сприймати себе та інших як взаємозамінні, ідентичні елементи однієї категорії. Проте деперсоналізація не втрачає індивідуальності і не спрощується, оскільки це перехід до нового, більш адек-

ватного для даної ситуації рівня взаємодії. Тому деперсоналізація може розглядатися як надбання, а не втрата ідентичності [19].

Г. Брейкуел вважає, що особистісна та соціальна ідентичності – це не різні аспекти єдиної, цілісної ідентичності, а різні точки в процесі розвитку останньої. Вона підкреслює взаємозв'язок між особистісною та соціальною ідентичністю та виділяє такі структурні компоненти ідентичності [1; 6; 13]:

1. Біологічний організм: ідентичність являє собою продукт взаємодії біологічного організму із соціальним контекстом.

2. Змістовний вимір включає всі характеристики, якими користується індивід, щоб описати себе, й які описують його як унікальну особистість. Слід зазначити, що змістовні характеристики, які формують цей вимір, належать як до соціальної (ролі, групова приналежність), так й особистісної (цінності, мотиви, емоції, особистісні конструкти) ідентичності.

3. Ціннісний вимір: індивід, виходячи із соціальних норм та цінностей, кожному елементу свого змістовного виміру дає певну оцінку – позитивну чи негативну.

4. Час: розвиток ідентичності особистості відбувається в плані її суб'єктивного часу.

До того ж Г. Брейкуел у своїх дослідженнях підкреслювала соціальне походження ідентичності, вважаючи особистісну ідентичність вторинною по відношенню до соціальної. Саме в процесі комунікації з соціальним світом, з «Іншими» людина активно засвоює категорії та поняття, які допомагають їй пізнати себе як індивідуальність. При цьому засвоєні особистістю категорії соціальної ідентичності та соціальних ролей забезпечують [1; 6; 13; 20]:

– формування змістовної структури особистісної ідентичності (набір характеристик, що використовуються для самоопису);

– оцінку елементів змістовної структури (моральні та соціальні норми, що підтримуються референтною групою).

Отже, особистісна ідентичність є продуктом соціальної ідентичності. Проте, будучи сформованою, особистісна ідентичність починає активно впливати на соціальну. Генезис ідентичності людини представляє собою процес неперервної діалектичної взаємодії особистісної та соціальної ідентичностей у процесі життя.

Продовжуючи традиції психоаналізу та символічного інтеракціонізму, когнітивний підхід обмежує поняття ідентичності, ввівши термін «категоризація», що дозволяє операціоналізувати цей феномен. Тобто в основі концепції лежить потреба особисто-

сті в соціальній орієнтації і приналежності до соціальних спільнот, які змушують індивідів категоризувати себе та своє оточення. Крім того, особистісна та соціальна складова ідентичності є частиною єдиного цілого.

Висновки. Проведений вище теоретичний аналіз феномену «ідентичності» особистості дозволяє зробити наступні висновки:

– У науковій літературі відсутнє одностороннє і чітке визначення поняття «ідентичність», оскільки різні автори вкладають у нього різне значення та зміст, що впливає на складність аналізу цього поняття. Але проаналізовані концепції не суперечать, а взаємодоповнюють одна одну, виділяючи в якості об'єкта дослідження різні сторони феномену «ідентичності».

– Узагальнюючи результати досліджень представників запропонованих теоретичних підходів у зарубіжній психології, можна виділити такі основні аспекти в інтерпретації феномену «ідентичність»:

1. Ідентичність – це динамічна структура, яка розвивається і змінюється протягом всього життя людини. Її розвиток відбувається нелінійно і нерівномірно, проходить через подолання криз ідентичності, може йти як у прогресивному, так і регресивному напрямку.

2. Ідентичність має структурну побудову, основними компонентами якої є змістовий та ціннісний, що перебувають у взаємодії та взаємозв'язку, розвиваючись у суб'єктивному часі.

3. Ідентичність включає дві підсистеми – особистісну та соціальну; особистісна ідентичність є вторинною по відношенню до соціальної, і, розвиваючись, активно впливає на останню.

4. Ідентичність має соціальне походження, оскільки вона формується в результат взаємодії з соціальним оточенням особистості.

Враховуючи той факт, що відчуття ідентичності особистості є особливо актуальним у професійному становленні особистості, перспективним вважається вивчення феномену професійної ідентичності особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонова Н.В. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии /

Н.В. Антонова // Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – С. 131–142.

2. Оксфордский толковый словарь по психологии / А.Ребер. – Оксфорд : Penguin Non-Classics, 2002. – 864 с.

3. Попіль М.І. Психологічні особливості становлення професійної ідентичності майбутніх медсестер : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / М.І. Попіль ; Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка. – Дрогобич, 2009. – 199 с.

4. Джеймс У. Психология / [У. Джеймс] ; под ред. Л.А. Петровской. – М. : Педагогика, 1991. – 367 С.

5. Ясперс К. Общая психопатология / К. Ясперс – М. : Практика, 1997. – 1056 с.

6. Злишков В.Л., Лукомська С.О. Розвиток уявлень про соціальну ідентичність у вітчизняній та зарубіжній науці / В.Л. Злишков, С.О. Лукомська // Збірник наукових праць. Психологічні науки. – Том 2. – Випуск №11(99) – С. 110–120.

7. Фрейд З. Толкование сновидений / З. Фрейд – Минск : Попшури, 1997. – 574 с.

8. Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого «Я» // Я и Оно. Хрестоматия по истории психологии. – М., 1980. – С. 170–192.

9. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон – М. : Прогресс, 1996. – 342 с.

10. Evans E., Erikson E. Gandhi's truth / E. Evans, E. Erikson – New York : Norton, 1969. – P. 218–219.

11. Marcia J.E. Identity and Psychosocial Development in Adulthood / J.E. Marcia // Identity : An International J. of Theory and Research, 2002. – N 2(1). – P. 7–28.

12. Татарко С.А. Измерение идентичности в рамках статусной модели Дж. Марсии / С.А. Татарко // Психологическая диагностика. – 2009. – № 1. – С. 1–39.

13. Ондар А.А. О проблеме исследования идентичности в зарубежной психологии / А.А. Ондар // Психология и педагогика. – 2009. – № 1. – С. 86–90.

14. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / И. Гофман – М. : Канон-пресс-ц, 2000. – 304 с.

15. Гофман И. Стигма: заметки об управлении испорченной идентичностью / И. Гофман / Пер. М.С. Добрянковой / Нью Йорк : Prentice-Hall, 1963. – P. 1–6.

16. Симонова О.А. К формированию социологии идентичности / О.А. Симонова // Социологический журнал. – 2008. – № 3. – С. 45–61.

17. Fogelson R.D. Person, self and identity. Some anthropological retrospects, circumspects and prospects / R.D. Fogelson // In: B.Lee (Ed.), Psychosocial theories of the self. – London : Plenum Press, 1982. – P. 115–132.

18. Борисюк А.С. Професійна ідентичність медичного психолога: соціально-психологічний аналіз : [монографія] / А.С. Борисюк – Чернівці : Книги-XXI, 2010. – 440 с.

19. Сушков Н.П. Социально-психологическая теория Дж.Тернера / Н.П. Сушков // Психологический журнал. – 1993. – Т. 14. – № 3. – С. 115–125.

20. Breakwell G.M. Coping with threatened identities / G.M Breakwell. – N.Y., Mithuen, 1986. – 222 p.